

מה נותנת דת ישראל ליהודים לא דתיים ?

ד"ר אהרן ברט

הרשוני ואפתח בסיפור מעשה. סיפור זה יסביר לכם כיצד הגעתי לבחירת הנושא, ואפשר שהוא גם יהיה המבוא היותר טוב להרצאה זו.

הדבר אירע ביום הכיפורים. עשיתי את היום כמנהגי. עשרים וארבעת השעות של שבת השבתון עברו עלי, כמ־קובל בין יהודים, בפשפוש במעשי, בהתבוננות בגורלו של עמנו ובהרהורי יראת שמים, מתוך רצון להבין עד כמה אשמים אנחנו, בני האדם, בכל המתרחש סביבנו. חידשתי בזכרוני את דמות אותם ימים בהם עוד חי עמנו חיי חרות על אדמתו. הצטרפתי ברוחי לכוהן הגדול ולמקורביו המלווים אותו מן המקדש לביתו, ושוב חזרתי ושאלתי את עצמי: במה פגמתי אנכי ובמה פגמנו כולנו, ומה עלינו לעשות, כדי שהחיים עלי אדמות יהיו מתוקנים יותר.

בתום מאבק רוחני זה בן עשרים וארבעת השעות, כש־רושמם של השמות הקדושים עוד עמד בלבו של הציבור, וכל אחד הוציאם מפיו מתוך הכרה: בזה הרגע עליך להיות מוכן ומזומן לעמוד בפני בוראך — יצאנו אל ליל ירח ארצישראלי נהדר. השלמנו את היום הקדוש בברכת הלבנה ובשמחה הלכנו לביתנו, מתוך הרגשה שרק אחת לשנה יהודי מגיע לאותה דרגת טהרה, שהשכינה כביכול מתלווה אליו לביתו וקוראה עליו את הכתוב שאמר המלאך על יעקב: "כי שרית עם אלוהים ועם אנשים ותוכל". מתוך רגש קודש זה (ואין לי תואר אחר בשבילו) ישבנו בחוג המשפחה. משסעדנו את לבנו, התחלנו בבניית הסוכה, לפי מנהג קדמונים נאה ש"הולכים מחיל אל חיל". אותה שעה בא אלי אחד ממכרי הצעירים, שנתגדל בארץ בקיבוץ של השומר הצעיר. לפני שהביע משאלתו שאלני (וניכר היה שיש בשאלתו משום דאגה כנה) אם

אתר דעת - מכללת הרצוג

לא התיש אותנו הצום יותר מדי, אם לא היה הצום קשה עלינו יותר מדי, ועוד שאלות מסוג זה. ניסיתי להסביר לו שדרך שאלותיו מעידה על טעותו. יתכן שאני שים חולניים, או אנשים שלקו בהפרעות בדרכי העיכול, סובלים ביום מעין זה. לא כן יהודי נורמלי ובריא שנוהג ביום זה לפי הדין והמסורת. מחשבתו של אדם כזה רחוקה כל כך מגשמיות, עד שאינו מסוגל כלל לתפוס שאלה זו. ניסיתי להסביר לצעיר זה עד כמה תופס יום זה בתוכנו-האנושי, הלאומי והדתי את ישותו של האדם כולו עד שאין קולו של החומר נשמע כלל. ככל שהשתדלתי להסביר לו את עמדתי, כן נוכחתי שאנו עומדים זה מול זה כשני עולמות, שאין האחד מסוגל להבין את חברו, הואיל וחסרות ההנחות המוקדמות הדרושות לכך. יהודי שגדל במזרח אירופה, ואפילו זנח את המסורת, יש לו פחות או יותר זיק של הבנה לעניינים שבמסורת, הואיל ופעם ראה אותם בעיניו, הואיל וחי בתוך ציבור שיום הכיפורים עבר עליו מתוך הרגשה מסורתית. אבל כאן לעינינו גדל במקומות מסויימים דור, שדווקא באותו גיל שבו נוצרים ומשתרשים רשמים, אין הוא רואה לפניו ציבור מעין זה, ולא כל שכן שאין לו יכולת להרגיש את עצמו חלק הימנו. לפיכך רגשות ורעיונות שטבועים ביהודי הדתי כדם בגוף החי היו בלתי מובנים לאותו צעיר ודומה היה שאין גשר בין שני העולמות.

כשהגעתי להכרה זו שאלתי את עצמי מתוך חרדה: כיצד יוכלו שני עולמות אלה לבנות יחד ארץ, ובפרט ארץ שמתיימרת במונן ידוע להיות ארץ יהודית. לפיכך החלטתי להקדיש כוחותי לבניין הגשר בין שני העולמות, שתחילתו הבנה הדדית וסופו – אולי – התחיות. מתוך כך הגעתי לשאת מערכת הרצאות, שזו של היום היא אחת מהן. יודע אני יפה, שמחמת קוצר הזמן אצטרך לדלוג על הרבה דברים ובכמה מהם להסתפק ברמיזה בלבד. אולי עשוי הנסיון שאני מנסה, ואפילו בצורתו זו, להביאכם לידי עיון נוסף והשתדלות נוספת, לויכוחים איש עם רעהו או עם אדם שלישי. ואם תרצו – אהיה נכון להכנס לפרטים בהרצאה נוספת.

לכשנרצה להשיב על השאלה מה נותנת דת ישראל ליהודים

בלתי דתיים, יהיה עלינו להבחין בשלוש דרגות של נתינה. ולפי שהדרגות הללו אינן שוות זו לזו מבחינת חומרתן, לכן נטפל תחילה בקצרה בראשונה, שהיא הקלה שבהן, ואלו לשלישית, החמורה שבהן, נקדיש מקום נכבד יותר.

[א] ידיעת רוח העם

ראשית דבר – הידיעה. נכון שאותו נוער הגדל בארץ מקבל משהו בשטח ידיעת היהדות, אם כי לא במידה מספקת. יש אמנם ארצות בגולה שבהן הידיעות ביהדות מועטות יותר, והוראת מקצועות היהדות תופסת בהן מקום מועט. אבל כשאני אומר שאף לנוער בארץ ניתן מעט, מתכוון אני לא רק לכמות אלא גם לאיכות. בכמה מקרים, לכשתבדקו ידיעותיהם של בני נוער בענייני יהדות, תווכחו, שהחומר שהקנו להם אינו מועט, אלא שההקנייה נעשתה כאילו לימדום אורחות חיים, מנהגים וספרות של עם זר בן גזע מיוחד במינו. לא ניסו להביא את הלומד לידי כך, שירגיש את החומר כמשהו החייב לשקוע בתוכו ולהתמזג עמו. (מיותר להדגיש, שביקורת זו אינה באה לפסול הכל, היא מתכוונת להצביע על כמה נגעים הרווחים אצלנו, שבצידם אתה מוצא הרבה טובה). מורים המלמדים את לימודי היהדות בדרך זו, נשתכח מהם דבר אחד יסודי: הציונות רצונה להיות תנועת תחייה. תחייה פירושה להוולד מחדש. אם רוצים אנחנו להביא את עמנו לידי כך שיוולד מחדש, מן הראוי שתקדם ללידה זו התמזגות עם רוח האומה. כאן מקום טעותם של כמה מנהיגים רוחניים. אנו רשאים, לפי ההשקפה הדתית, לפקפק אם התנ"ך וההלכה מתאימים לרוח העם היהודי. אנו מאמינים שהם ניתנו על ידי הבורא ונמסרו לנו על ידי אנשים שדיברו וכתבו על פיו. לפי השקפתנו יתכן, שתרבות זו היתה זרה לרוח העם היהודי ונכפתה עליו על ידי כוח עליון שלא יכול לעמוד נגדו. אדם לא־דתי אינו מסוגל לחשוב כך. הוא אינו מאמין במקורן העל־טבעי של התורה והמצוות, אלא רואה בהן משהו שצמח ועלה באופן טבעי. לפיכך הוא חייב לומר שהם מוסברים כהתגלותה של

אתר דעת - מכללת הרצוג

רוחו של העם היהודי. יהודי דתי יכול להאמין, שההלכה היא שעיצבה את דמותו של האדם היהודי. לעומת זאת יהודי לא־דתי חייב להגיע לכלל דעה הפוכה, שהאדם היהודי יצר לו לכתחילה תורה ומצוות שהיו מתאימים למהותו. אם אין אתה אומר כן — כיצד תסביר, שבסביבה שהכשילה תמיד את העם בעבודת בעלים ומולך, בפולחן המזלות והירח, פרץ ועלה משהו שונה וזר לאותה סביבה, ואותו זר ומשונה דווקא הוא שנתפס בהכרתו של העם במשך אלפי שנים כיהודי. הוא הוא דווקא נחשב כדבר שכדאי למענו לחיות, ובשעת הכרח — גם למות עליו. אותו יהודי שאינו מאמין בהתגלות (מניפסטציה), על כרחו עליו להגיע לכלל דעה שאלה סימני ההיכר של יצירה אמיתית ומקורית ביותר של רוח העם.

אם הנחה מוקדמת זו נכונה, מוטעית איפוא לחלוטין כל שיטת הוראה שבאה להורות נכסי תרבות אלו כתולדות התרבות, כשהם שסועים, קטועים ומעורטלים מכל מה שעשה אותם לנכסי עם. אין זה חשוב כרגע אם ביקורת המקרא וניתוח המקורות צודקים או לאו. על כל פנים, דבר אחד צריך להיות ברור, אם אנו חותרים לאיחוד כל חלקי העם, השקועים בהתבוללות, עם רוח העם — לא נשיג את מטרתנו בשיטה זו של לימוד. כבר עמד על כך אחד העם לפני עשרות שנים, אבל ההצלחה רחקה ממנו. מוסדות החינוך לנוער, בחלקם הניכר, רחוקים עד היום מלימוד החומר בצורה ההולמת את הרגש, האהבה והכבוד, שהיהדות רוחשת לגביו במשך אלפי שנים. איני יכול על רגל אחת לשרטט תכנית על הדמות שצריכה להיות לחינוך זה. אחד העם וביאליק הבינו דבר זה יפה. יש בכך הוכחה מספקת, שאין השקפה זו מיוחדת רק לאדם שעומד במחנה המסורתי ומתכוון כאילו למשוך אחרים לצדו. לאיזו התרשמות נפשית עמוקה היינו מגיעים, אילו ידע המורה להציג כנגד החומרה בה נמסר בתנ"ך על עוונותיהם של גדולי האומה לעומת גרסתה הפייסנית של האגדה — הרוח היוצרת של האומה — המשתדלת להציל כבודם של אלה. כיצד יוכלו אנשים אלה, המכוונים את תחיית העם היהודי, לחנך את הנוער בשעה שהם

רוצים שיושפע בתמידות מאותו דבר שנראה להם כהשתק־
פות רוח העם דווקא?
אם פועלים לפי השיטה שהזכרתי, אפשר גם בשלבים
מתקדמים יותר של ההוראה להחיות את היצירות
המאוחרות של הספרות היהודית באופן אחר לגמרי.
אפשר לתפוס אותן מתוך התפתחות האדם היהודי בתוך
סביבתו. אם השלבים הראשונים של ההוראה נבנו כהלכה,
אפשר, כשעוסקים ברש"י, באבן עזרא או ביהודה הלוי,
להלחיב את התלמידים ולהביאם לידי הוצאת התוך
העברי המקורי והרצוף מתוך הקליפה הזאת. בדרך זו
נגיע בהדרגה לידי הוראה שאינה מקנה ידיעות אלא
יוצרת אנשים. שיטה זו לא תיטול מן האנשים שנתחנכו
על שילר, טולסטוי, קנט ויוס ותלמידיהם את יסודות
ההשכלה שלהם, אלא תלמדם להתמזג עם הרוח המיוחדת
של עמם, שישמש יסוד לכל מה שהם עומדים לקלוט.
אם יביא אדם ויטען, שאין לתלות בחינוך מגמה זו של
חינוך עם – אף אתה אמור לו, שלא ירד להבנת משמעות
תה של הלאומיות שלו. היטלר יכול היה להאמין שקרקע
ודם יוצרים עם. לגבינו, על כל פנים, הרוח הוא גורם
לא פחות מכריע. אילו נאבקנו לשם דם וקרקע – היינו
מקבלים את אוגנדה. אילו נאבקנו לשם דם וקרקע – לא
היינו מחיים את הלשון העברית. היינו משאירים בפי
ההמונים את לשון האם המדוברת שלהם, את לשון
אידיש, ובונים בה את הארץ. מנהיגי התנועה, שדחו את
הצעת אוגנדה, הבינו את רוח התנועה מאין כמוהם.
אלה שהחיו את הלשון העברית ידעו מה המכשולים שהם
שמים על ידי כך על דרך התפתחותה של התנועה בעתיד,
אף על פי כן עשו זאת. הם הבינו שלשון אינה ענין טכני,
פורמלי, משהו חיצוני, אלא אספקלריה וביטוי לרוח העם.
על ידי כך שכפו על הישוב החדש את הלשון העברית
התכוונו להקל על הטמיעה ברוח העם, שהיא תנאי קודם
לתחייה לאומית. אם לא נסיק את המסקנות ממעשי
ראשונים ונסתפק באמצעי עזר זה בלבד – נשאר באמצע
הדרך ולמטרה לא נגיע. כשיהודים יוצאי פולניה ויהודים
יוצאי גרמניה, אנגליה ואמריקה רוצים ליצור יחד הווי
ציבורי, אין הם יכולים לסמוך על המקרה מאיזו ארץ

יעלו יותר יהודים. בדרך זו עלולים להגיע לידי כך, שיקום ויווצר כאן הווי ציבורי חדש שיהא צורה מקולקלת ומטושטשת של תרבות אותה ארץ שממנה הגיע הרוב. אם אנשים אלה רוצים להתחיות יחדיו, הם יגיעו לכך רק כשמטרה תרבותית קבועה לנגד עיניהם. ואם הם מחפשים אחרי אותו דבר, שיש בו כדי לאחד אותם מעל לכל ההבדלים, אפשר לחפשו ולמצאו רק במה שמיוחד למהותו של עם. אם אנו תובעים לנו זכות קיום עצמי, אנו נשענים לא על גופו המעונה של עמנו אלא על מפעלי רוחו. אם התנ"ך הוא המנדט שלנו, הרי אנו רוכשים אותו מחדש לקניין שלנו לא כתעודה ספרותית, אלא כיסוד מסד להקמת תרבותנו המאוחדת.

[ב] השקפת עולם יהודית

אבל בדיעה לבד, ולו גם עמוקה, לא סגי. כשאנו מגיעים לגיל, שבו אנו נאבקים על השקפת עולמנו, עלינו לנסות מדי פעם ליטול מחדש את נכסי התרבות של עמנו כיסוד לבניין עולמנו הרוחני. אני סבור כי הבאתי את הנימוקים לכך בחלק הראשון של הרצאתי, ואין הדברים טעונים חזרה. לפיכך רצוני בחלק זה של הרצאתי להוכיח על ידי שורה של דוגמאות, כיצד גם יהודי לא־דתי יכול לעשות זאת לגבי עניינים שנראים לכאורה כבעלי אופי דתי טהור.

דוגמא ראשונה, הקשורה למבוא שלנו, ואשר נכלל בה רעיון שחוזר ונשנה ביום הכיפורים. "לכו נא ונוכחה יאמר ה', אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו, אם יאדימו כתולע כצמר יהיו". אולי אין אני האיש שראוי לו להוציא משפט, אבל נדמה לי שגם מי שהוא לחלוטין לא־דתי עשוי להתרגש מרעיון זה. האם תצויר דת אחרת, שבה האלוהות מזמינה את האדם לויכוח ולדר־שיח אתה? מיותר להביא לשם השוואה דתות, ששיריהן ופתגמיהן אינם נלאים מלהפליג בפחיתות ערכו של הסרסור לדבר עבירה. בבטחה ניתן לומר, שאין עוד דת כדת היהודית, שיודעת להעלות את האדם למדרגה כזאת. כבר בברית שלאחר המבול נעשה כלל המין האנושי בעל בריתו של

הבורא. ובתוך כלל האנושיות זכאי כל עם ועם בפני עצמו להיות בעל ברית. כך משתלשלת ובאה הברית עם אברהם יצחק ויעקב והברית עם עם ישראל. כל הלך מחשבה זה הוברר בהרחבה על ידי מורי ורבי המנהיג אלמן ברוך רבינקוב ז"ל, שלצערי הלך לא מכבר לעולמו. כל מי שמדעיו ברעיון זה יווכח, שהוא נובע מתוך המקורות שלפנינו. רעיון הברית אינו דבר ריק במקרא. הוא מושג יסודי, שמתוכו ניתן להבין את יחסם של האבות והנביאים לגבי האלוהות. מתוך מושג זה ומתוכו בלבד ניתן להבין את הכתוב המובא למעלה. אין האלוהות נעלה מכדי להועיד את בעל בריתה האדם להתווכח אתה. דיינו אם נקרא בספר איוב כדי לראות עד היכן רואה התנ"ך לאפשרי את הויכוח בין אלוהים ואדם. דבר שדתות אחרות היו גוזרות עליו רדיפה משום "ברכת השם" נכלל אצלנו בין כתבי הקודש. דעות אלו היו תמיד שרירות וקיימות ביהדות ומהן מוליך קו ישר אל רבי לוי יצחק מברדיטשב. לפיכך אדם העומד מול מאורעות חמורים בעולם ותוהה ומקשה עליהם "הוי, אלוהים, מדוע?" — בתחומי דת אחרת יראה את עצמו כחוטא ופושע, ואילו בתחומה של היהדות ירגיש את עצמו כבן נאמן של עמו ודתו. הבורא הועיד אותנו לויכוח, והוא לא היה מועיד אותנו לויכוח — אלמלא התכוון לכך שנמלא את המוטל עלינו.

כמובן, הוא מתכוון לכך, שנקבל עלינו ויכוח זה מתוך ידיעה שאנו עומדים מול בוחן כליות ולב, היודע אם זה הבא להתווכח אתו הוא בעל לב נקי ורוח נכון. בשעה שיהודי נגש לויכוח זה הוא יודע, שעליו תחילה לשאול את עצמו עד היכן הוא עצמו ואלה שבשמם הוא מדבר רשאים להקשות. הוא יודע, שלפי השקפת היהדות נתן לנו אלוהים את חופש הרצון והפעולה, ואין אנו צריכים לגלגל עליו מה שאנו עושים. התנהגותנו המוסרית מסורה לידינו. אנו מעצבים את מעשינו. בניגוד לאלילות לא ביקשה היהדות את האלוהים בטבע בלבד. היהדות הכירה את הקשר שבין כל מה שמתרחש עם העולם ובעולם, לבין מעשיו של האדם מכוח אחריותו הוא. התורה חוזרת ואומרת לנו: "ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה

אתר דעת - מכללת הרצוג

וקללה". "...את החיים ואת הטוב ואת המות ואת הרע". "...ובחרת בחיים..." רעיון זה עובר כחוט השני בתנ"ך כולו וחוזר ומזכיר לנו, שמעשינו קובעים את גורלו של העולם ואת גורלה של האנושות. קיצורו של דבר, היהדות היא שיצרה את הרעיון, ששנות אלפים אחר כך הלביש המשורר הגרמני במלים: ההיסטוריה העולמית היא בית דין שבו העולם נדון. אם הדבר כך, הרי ברור שבשעה שאנו באים להתווכח עם אלוהים עלינו לבדוק בדיקה אחר בדיקה את מעשינו, את מעשי אלה שאחריותנו עליהם ומעשי העם כולו (הואיל וישראל ערבים זה בזה). והרשוני לומר (מבלי לפסוק שזה פשוטו של הפסוק שהבאנו בראשית הפרק אך ניתן גם לפרשו כך), שרק בדרך זו מתפרש הקשר שבין שני חלקי הכתוב. גלוי וידוע לבורא, שבשעה שאנו פותחים אתו בויכוח, הכרח הוא שנגיע לבדיקת חיי עצמנו וחיי רענו. ואם ויכוח זה נעשה בכנות ומתוך הרצינות ההולמת אותו, בסופו של דבר הוא עשוי להביאנו לשינוי מהותנו ולהפוך אותנו לאנשים אחרים, עד שכל עוד שהאדום שבנו, מחמת החטא, הלבין כשלג. אין תפקידי להעתיק בצורה זולה ללשונם של לא־דתיים את הרעיונות שהבאתי למעלה בצורתם הדתית המקורית. אף על פי כן אני מעז לומר, שלא ימצא יהודי לא־דתי, שיתעמק ברעיונות אלו בתור אדם מוסרי ולא יגיע ליצירת רעיונות חדשים לעצמו. בכל אופן יכיר וידע, כי בשביל יהודי אין הדת אופיום המכוון להרדימו. אדרבא, היא משמשת לו אמצעי ומביאה אותו כל פעם מחדש לבדיקת מעשיו ולהתעלות מוסרית.

בזה קשור עוד דבר אחד; כבר הזכרתי את המאמר: "ישראל ערבים זה בזה", שמבטא את ההשקפה היהודית. מאמר זה אינו דבר ריק. כשאנו מעלים לפנינו במחשבה ביום הכיפורים את רשימת החטאים, כל אחד מאתנו ימצא בה כמה וכמה חטאים שמעולם לא עבר. אף על פי כן אנו מונים אותם. מדוע? הואיל ואין אנו אומרים בגוף ראשון של "אני". ובשעה שאנו אומרים אותם, אנו שואלים את עצמנו על כל משפט ומשפט: האם עברת עבירה זו, ואם כן — כיצד אוכל לתקן מה שפגמתי וכיצד אמנע את עצמי מלהכשל בה להבא. וכשאנו מגיעים כידי

הכרה: "זאת מעולם לא עשיתי" עדיין אין אנו נרגעים, אלא אנו מוסיפים ושואלים את עצמנו: האם לא עברו אחרים על כך, ואם כן – מה בכוחך לעשות ומה חובתך לעשות שהדבר לא יקרה להבא. על ידי כך אנו מטילים על עצמנו אחריות רבה ורצינית. אנו יודעים שכמה וכמה פשעים מקורם במצב החברתי ומותנים על ידו. בידינו למנעם רק על ידי שנעצב את יחסי החברה כך שהסיבות לפשעים אלה יבוטלו. עוד אגיע בהמשך דברי אל השאלה החברתית. אבל גם בזה שנאמר מצוי גורם בעל משקל, שבכוחו להביאנו להטבת היחסים החברתיים. עם זאת משתלב נושא זה יפה במה שנאמר בפרק הראשון למעלה. אם יתכן בארץ-ישראל של ימינו, שחילוקי דעות מתיישבים על ידי פצצות, אם הגענו לידי כך שיש סוברים אצלנו, שלצורך מטרות שנראות להם כאידיאל, הרשות בידם להשיג אמצעים בדרכי שוד, סחיטה והטלת פצצות, אם יש בינינו בעלי בתים, שמנצלים את אימת רעיהם פליטי ההפגזות לשם קבלת דמי שכירות מופקעים, אם חלק ניכר של הנוער שלנו עדיין אינו מבין שעליו לחוש לנשק, לשם מלחמה נגד היטלר וכו' וכו' – אז עלינו בכל זאת לשאול את עצמנו: האם עשינו את כל המוטל עלינו, כשהאמנו שיתכן בניין הארץ על יסוד דם וקרקע בלבד. כל מלה של הודוי מביאה אותנו חזרה אל השאלה היסודית: מה עשיתם אתם, מה עשינו אנחנו, כדי שתיבנה כאן לא פלשתינה אלא ארץ-ישראל? ואם יודעים אנחנו, שפעמיים גלינו מארצנו מפני שלא היינו ראויים לה, כלום נעיז לבנותה בשלישית מבלי להציב לפנינו בצורה ברורה את מטרותינו? אל רעיונות אלו אנו באים על ידי הויכוח. אין אני אומר, שכל יהודי דתי מגיע כל שעה להבנתם, ולא אתיימר שאני כשלעצמי מסיק תמיד את המסקנות הנכונות מתוך ההכרה הנכונה. רציתי לומר רק זאת, שכל יהודי, הן מי שהוא דתי והן מי שאיננו דתי, חייב להסיק מרעיונות היסוד של עמנו את מסקנותיו, אם הוא רואה עצמו כאזרח של ארץ ישראל.

מן הראוי שיתברר לנו, שהמטרה שלמעלה לא תושג אלא על ידי קבלת השקפה יסודית אחת. המאבק בין רומא וירושלים הוא אחד המאבקים הנצחיים שבתולדות הער-

לס. מאבק זה מסתמל מצד אחד על ידי המאמר "כל דאליים גבר" ומצד שני על ידי הפסוק "צדק צדק תרדוף". מצד אחד — חוק התקיף ומצד שני — תוקף החוק. כשאתה מעיין בדבר, אי אתה יכול בנימוקים הגיוניים לקבוע איזו משתי ההשקפות היא הנכונה. יש פנים לכאן ופנים לכאן. יכול אני לקבל על עצמי לייצג בויכוח כל אחת משתי ההשקפות הללו ולבססה. כאן צריכים לחפש אחרת, שיסודותיה אינם שכליים, ולאחר שבחרנו בה — להאבק ולפעול מתוכה. היהדות גילתה דעתה באופן חד־משמעי. בעבורה המאבק לצדק היא מטרה שאין למעלה הימנה. כחוט השני עוברת השקפה זו בכל תולדותינו, מאותה שעה שבה נתחייב אברהם לצוות את זרעו אחריו לשמור צדק ומשפט, בכל התורה כולה, בנביאים ובכתובים. השאיפה לצדק הועמדה בפני האנושות כאחת השאיפות הנעלות ביותר. דרכם של אלה הרואים עצמם כבחירי העמים להפקיר את החלשים. מה שאין כן היהדות. היא דורשת מאתנו להגן על החלש בין שהוא אלמנה, יתום, גר, רש, חולה או עיוור. אתה חייב להגן עליו ואפילו אם אין דבר אחר שיזכה אותו לכך אלא עובדת היותו זקוק להגנה.

ליהודי דתי זו חובה דתית. איני סבור שבאולם זה יימצא מישהו, ולו גם יהא מרוחק מן הדת, שלא יכיר שחוקים אלה יפים גם לו, ואפילו הוא תובע לעצמו את הזכות להדגיש יהדותו בצורה אחרת. בכל זאת עדיין רחוקים אנחנו מלהסיק מכאן מסקנות למעשה. לפני כמה ימים שמענו את אחד האישים האחראים של הנהלת הסוכנות מפרט תכניתו באחת השיבות. בין היתר פירש מה הם התפקידים שבהם הסוכנות צריכה להתרכז, ומה הם התפקידים שעליה להשאיר לגופים אחרים. את אבן הבוחן להפרדה ראה בזה, שעל הסוכנות להתרכז בתפקידים ממלכתיים. מתוך הגבלה זו נימק בין השאר מדוע אין לכלול את העבודה הסוציאלית בתחום פעולתה של הסוכנות. בזה אני רואה סימן היכר לדרך־תוהו בה אנו הולכים. אני מסכים שהסוכנות צריכה להצטמצם בתפקידים ממלכתיים, אבל עליה להביא בחשבון שאין אנו ממלכה כשאר הממלכות. נאמר לנו: "ואתם תהיו ממלכת כהנים" ואין

אנו צריכים לשכוח זאת. כל עוד יתכן, שבשעה שאנו בוניס מדינתנו ימקו אנשים ברעב – אין אנו עוסקים בבניינה של ירושלים אלא בבניינה של רומי. יודע אני שלמעשה עלולות להתעורר בעיות חמורות – ואני האחרון לזלזל בהן – בשעה שנרצה לבצע תפקיד עצום זה, ללא חובת מסים וללא אמצעים כספיים מתאימים. אבל אם יש מי שסבור, שאפשר לו לפתור תסבוכת זו על ידי כך שימחוק מתוך התכנית הממלכתית את אחד התפקידים העתיקים ביותר של העם היהודי – עליו לדעת שהוא עולה על דרך של פורענות. ביחסנו לעבודה הסוציאלית בארץ אנו לא פעם מוכיחים, שעוד לא צורפנו מסיגי הגלות שדבקו בנו. העובדה שרבים, המקבלים עליהם ברצון כל מיני תפקידים ציבוריים, רואים לעצמם פחיתות הכבוד לעסוק בעבודה סוציאלית, שורשה בדעה של טמיעה שהבאנו אתנו מארצות נכר. יהודי נאמן מכיר ויודע, שפעולתו תהיה יעילה וקונסטרוקטיבית, אם יכלול בין שאר תפקידיו גם את הגנת החלש. גם כאן אנו יכולים להסתמך על יום הכיפורים. ההפטרה שקראנו בבוקרו של יום צום זה מבליטה בבהירות מרובה את הרעיונות הללו, שאינם צריכים למוש מנגד עינינו במשך כל ימות השנה. אם כל אחד מאתנו ידאג לפי כוחותיו שהרעב לא ישאר ללא מזון, הערום ללא לבוש ומחוסר המחסה ללא קורת גג – רק אז נהיה רשאים לאכול מתוך שקט ולישון במנוחה. יכולתי להביא דוגמאות נוספות מתוך אוצר השקפת עול-מנו הדתית, כדי להוכיח מה השקפה זו עשויה לתת ליהודי, ואפילו אינו דתי, כשהוא מתרגמה ללשונו. אני מקווה שהדוגמאות שהבאתי דיין להוכיח מידת חשיבותו ופוריותו של נסיון זה, ומה רב העושר שדת ישראל יכולה להעניק ליהודי לא-דתי.

[ג] ההלכה והיהודי הלא דתי

אם נלוויתם אלי עד הנה – ואני מקווה שדברי נתקבלו על דעתכם – ארהיב עוז לגשת עכשיו אל השלב השלישי החמור ביותר. הוא חמור משום שיש בו התקפה קשה על חופש הפרט. אין אני צריך להוכיח בהרצאה הזאת

מדוע לאומיות יהודית מסקנית תובעת קבלת עול ההלכה בשלמותה. הנושא שלנו אחר לגמרי. אולי אחזור לשאלה זו בהזדמנות אחרת ובמקום אחר. היום רצוני לנסות להוכיח מה מסוגלת קבלת עול מצוות לתת ליהודי לא-דתי. כדי להוכיח לכם זאת הרשוני ואעשה מעין סיור קטן. בחלק הראשון של דברי הזכרתי, שתורה ומצוות הם שעיצבו את דמותו של האדם מישראל. רצוני עכשיו להראות לכם שורה של דוגמאות מהם תראו, מה גדול היה הכוח המעצב הצפון בהלכה, שמסוגל היה ליצור את האופי המיוחד של העם היהודי. ואנא אל תאבדו את סבלנותכם, אם לא תתפסו מיד את הקשר בין הדוגמא לנושא, בטוחני שבהמשך דברי הכל יתברר לכם.

בבירורים ובויכוחים הציוניים שמענו לעתים קרובות את הרעיון שהשכלתנות (האינטלקטואליסמוס) היהודית היא פרי הגלות. הואיל ונותקו מן הקרקע ורגליהם נדחקו מן המקצועות היצרניים, נעשו לאנשי אוויר שכלתניים. תאור זה יש בו מן האמת, במידה שבאים להסביר מדוע נעשו היהודים אנשי אוויר. אין הוא נכון, כשבאים לנימק בו מדוע נעשו היהודים שכלתניים (אינטלקטואליסטים). כבר באותה תקופה, שבה תנאי הגלות עוד לא היו בנמצא, אנו מוצאים אצל היהודים מנהיגים רוחניים שמוצאם ממעמדות אלו, שאצל עמים אחרים לא נחשבו בכלל לאינטלקטואליים. הלל הזקן היה שכיר יום, רבי יוחנן – סנלדר, ריש לקיש – לודר, רבי יהושע – פחמי. כלומר, עיסוקם היה במקצועות שהיוונים והרומאים ראו כמשל לוח ידם של עבדים. ראיות לכך, שאנשים ממוצא של שכבות חברתיות נמוכות נתעלו למנהיגים רוחניים של העם, אפשר למצוא דורות רבים לפני התנאים ואחריהם. הרי הוכחה, שעיצוב השכל (האינטלקט) בעמנו היה בדרך כלל יותר חזק מאשר אצל עמים אחרים. הסיבה ברורה וגלויה לעין: שורשה בקיום מצות "והגית בו יומם ולילה" במשך מאות שנים. אין אנו זקוקים לראיות מרובות, שקיום מצוה זו הוא שהביא להשתלמות רוחנית כבידה. דבר זה לגופו היה בריא וחיובי כל עוד תנאי חיים נורמליים איפשרו לו ליהודי להפעיל במידה מספקת גם את שאר כוחותיו.

אתר דעת - מכללת הרצוג

אם אנו תופסים, שבדרך זו נעשה היהודי לאינטלקטואליסט, מן ההכרח שנגיע להנחה אחרת: הואיל ויש לנו עסק עם אינטלקטואליסטים, מן הסתם עם זה הוא ציבור של אינדיבידואליסטים, שהרי בכל העמים האיש האינדיבידואלי הוא גם האינדיבידואליסט. ולא היא: יודעים אנו שביהדות הרגשת הכלל היתה חזקה. היא היתה כה חזקה עד שגם לאחר אלפיים שנות גלות נשארנו קיימים בתור עם, והיא שעמדה לנו להאבק ולחולל תנועה לאר-מית. דבר זה אומר: דרשני. ושוב אנו מוצאים את הפיתרון על נקלה ובלא שום התחכמויות בכוחה המחנך של ההלכה. יהודי שומר מצוות אינו יכול לפרוש מן הציבור. ולא דווקא משום שהדין אוסר עליו דבר זה (אל תפרוש מן הציבור), אלא משום שקיום המצוות למעשה מונע ממנו פרישה זו. אין הוא יכול לקיים תפילה בציבור כשהוא יחידי; אין הוא יכול לשמוע קריאת התורה אלא בציבור. רגשות שמחה ואבל מאחדים אותו עם בני עמו הן בימי חג והן בימי אבל. מי שרגיל להמצא בימי הפסח, תשעה באב ויום הכיפורים בצוותא עם בני עמו, לא יוכל בשום פנים להיות אינדיבידואליסט חסר-קשרים (מבלי לדבר על הקשרים החברתיים, שעוד אעמוד עליהם להלן).

כשבאה ההלכה לקבוע את נוסח התפילה, השתמשה אף בו לשם תפקידה המחנך. בתפילה אפשרות נאותה לאדם הדתי לשפוך שיח לפני יוצרו ולהביא לפניו את כל רציו-תיו ודאגותיו, שמחתו ועצבונו, תודתו ותחינתו על מה שאירע או יארע לו. בשעה שאדם עומד לפני קונו ושופך לפניו תפילתו, הוא חייב על פי הדין ולפי נוסח התפילה שנקבע, עוד לפני הגיעו ל"אני" החביב עליו, לפני שהוא נותן דעתו ולבבו על עניינים הנוגעים לגופו, להעביר לפניו תחילה את צרכי עמו ודאגותיו. כל תפילותינו מקורן בתולדות עמנו, ועניינם — גורלו. מצווים אנו להתפלל על תקומתו ושיבתו לארצו, לבקש חכמה ודעת ומחילת חטאים למען הציבור כולו, להתפלל על גאולתו מצרה, על ריפוי חולים, על טל ומטר, על שבירת אויביו, על משען ומבטח לצדיקיו, וכן בקשות רבות אחרות. רק עם סיומה של התפילה כולה מגיעים אנו לאותו מקום שבו נתונה

הרשות ליחיד לצרף תפילה כרצונו הנוגעת לחייו הפרטיים. כלום יש לך דרך טובה יותר להוציא את האינדיבידואליסט ואת האגוצנטרי מתוך מחשבותיו והרגשותיו, מאשר כפייה בלתי פוסקת זו לרכז מחשבותיו בענייני הכלל, בשעה שרצונו לרכזם בעצמו דווקא. השעה אינה מספקת לי לנתח כל דבר בפני עצמו. סבורני שהדוגמאות שהובאו בפרק זה והדוגמא של יום הכיפורים בכלל (שעמדתי עליה בחלק השני של הרצאתי) זיים להסביר את השפעתה העמוקה של ההלכה על האופי היהודי.

ועדיין אין התפילה הכלל. כבר רמזתי למעלה על חגים ותעניות. שימו נא לב עד כמה חשוב הדבר, שפרט לקשר הדתי של ימי זכרון אלה עם היסוד הדתי, רובם קשור קשר הדוק ואמיץ עם היסוד הדתי. ללא הפרזה ניתן לומר, שיהודי נאמן לתורת ישראל רואה את עצמו מדי שנה בשנה, באמצעות החגים והתעניות, כאילו עוברים עליו תולדות העם כולו. ולא מתוך שטחיות, על ידי כך שיום מסויים בשנה מוקדש לזכר מאורע שהיה, אלא מתוך העמקה הואיל ואישיותו כולה ללא שיור נתפסת על ידי אותה צורה שהזכרון ההיסטורי לובש. מי שמקפיד על צורתו המסורתית של הסדר, אין זאת בשבילו אמירה מן הפה ולחוץ, שכל אחד חייב לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים. אדרבא, כל מי שעבר עליו ואפילו כל שהביט וראה את העדה כולה יושבת על הארץ בבגדי אבל, לאור זנבות של נרות ואומרת קינות — הוא יבין שאמנם ציבור זה רואה את עצמו כאילו היום גורש מבית מקדשו. אם לאחר אלפיים שנה עמד בנו הכוח — במידה שידו של אדם מגעת — לכונן שיבת ציון מחדש, הרי זה משום כך שהתפילה, הצום והמועד, בצורתם שנתגבשו, לא נתנו לעמנו למות. פתגם ידוע אומר: הרוח הוא שבונה לעצמו את הגוף. כאן אנו רואים בעליל, כיצד רוחו וגופו של העם פעלו במשותף שהעם לא ימות.

זאת ועוד: — תמיד היינו עדים בגולה לתופעה, שבראש כל תנועות השחרור החברתיות עמדו יהודים. חלקם של היהודים היה גדול גם בתחום העבודה הסוציאלית ובתרומות למטרות חסד. אף עובדה זו מתפרשת על ידי ערכה של ההלכה כגורם חינוכי. יודעים אנו — וכבר

דיברנו על כך בחלק השני של הרצאתנו – שהגנת החלש היא אחד הרעיונות היסודיים של הדת היהודית. אבל לא זו בלבד שזה רעיון יסודי אלא זו הלכה יסודית. התחוקה הקדומה ביותר כבר מעידה על כך, באיזו מידה היה רכושו של הפרט משועבד לטובת הכלל. פאת השדה שהוצרכו להשאירה לעני, לקט ושכחה שגם הם היו שייכים לו, הפרשת תרומות ומעשרות לכהנים, לויים ועניים, החובה לשחרר את העבד כעבור שש שנים ונוסף על כך להעניק לו את האמצעים הדרושים לעצמאותו – כל אלה פיתחו בעם היהודי תכונה נפשית מיוחדת. כבר בתקופת המשנה אנו מוצאים בכל קהילה יהודית שני מוסדות סוציאליים: הקופה – שממנה ניתנת תמיכה סוציאלית בכסף, והתמחוי – שממנו מספקים מזון לרעבים. הלכות אלו גלו עם ישראל לתפוצותיו ושם נשאר שרירים וקיימים עד היום הזה. כל ערב שבת, כשהיהודי מתקין שבתו, הוא חייב לבדוק את עצמו אם דאג לפי מידת יכולתו שגם העניים יוכלו לעשות את שבתם. לפני הפסח הוא יודע, שחובתו להכריז בהגדה "כל דכפין ייתי וייכול, כל דצריך ייתי ויפסח", ועליו לדאוג שהזמנה זו תהיה מתוך כנות ומצפון נקי. כל תענית היתה קשורה בחובה של דאגה לעניים. כבר אמר לנו ישעיהו הנביא, שצום ללא צדקה מחוסר ערך ותוכן. כל ההלכות הללו וכיוצא בהן הן שגרמו לחינוך העם, לתכונה שמאמר עתיק הגדיר אותה "רחמנים בני רחמנים". תכונה זו דבקה בנו במשך דורות כסימן היכר חברתי יסודי של עמנו. אף הגלות, ששיבשה וסילפה דברים הרבה, לא היה בכוחה לסרס תכונה יסודית זו.

במסגרת הרצאתי זאת לא אוכל להתעכב על כל פעולתה החינוכית של ההלכה. עלי להמנע מהרבה דברים יסודיים ומאירי עינים. אפשר היה לדוגמא להקדיש הרצאה מיוחדת לשבת כגורם חינוכי. אלא שרצוני כרגע לנגוע בשאלה אחרת: כיצד בכלל נתאפשר הדבר, שההלכה בכלל היתה מסוגלת לפעול פעולתה זאת. לפי הכרתי העמוקה, שורשו של דבר הוא בזה שההלכה תפסה את האדם במקום שניתן לתפסו בעתים תדירות ביותר ובצורה החזקה ביותר. אנו מבחינים בין חיי יצר וחיי רצון בכך, שהיצר

תופס את האדם ומביא אותו לפעולות שהוא יכול להרהר אחריהן רק לאחר המעשה. משום כך דורשת הנצרות למוותת לחלוטין את חיי היצר. "קדוש" של הנצרות פורש למדבריות וניזון מעשבים שהוא מוצא בהם. הכמורה הקתולית נידונה לרווקות. היהדות בתרה בדרך אחרת, היא מחייבת את חיי היצר. הנזיר, שהדיר את עצמו במשך תקופה מסויימת מהנאה שהותרה לו על פי הדין, חייב עם תום תקופת נזירותו להביא קרבן אשם על שהטיל על עצמו חומרות שאינו חייב בהן. הברכה "פרו ורבו" נחשבת לפי המסורת כמצוה ראשונה בתורה. אלא שהיהדות מנסה להעלות את חיי היצר לספירה העליונה של חיי-רצון. היא תובעת מן האדם, שלא ייגרר אחר יצרו בלא מחשבה. היא מנסה לחנכו, שיכניס חייץ של הבחנה והכרעה בין התביעה שהיצר תובע ממנו לבין הוצאתה לפועל. מכאן (ואולי אין זו הסיבה היחידה) לריבוי דיני מאכלות אסורות. משחר ילדותו מתחנך היהודי, שכל אימת שתוקפו רעב, אין הוא משביעו בהסח מחשבה, אלא תחילה עליו לשאול את עצמו: מזון זה שלפני מותר בהנאה או לאו? ואם כן – אכילתו מותרת לי בשעה זו או לאו? לא יתכן שיהא אדם כל ימי חייו (ועם במשך אלפי שנים) כפוף למשטר חינוכי כזה, בלא שיתגברו בו בהדרגה כוחות הנפש, הרדומים בכל אדם, שנועדו להתגבר על היצר. על ידי כך נתאפשר שכמה הלכות חדרו גם לתחום יצר חיי המין של האדם וחינכו אותו להשתלט גם על יצר זה, שהשליטה בו קשה לאדם עד יומו האחרון. זה הוציא מוניטין לחיי המשפחה של היהודים שהיו טהורים למופת. שני סוגים אלה של אמצעי החינוך הכי שירו את היהודי לקבל גם את יתר ההלכות, הואיל ועל ידם מגיע אדם אל החירות האמיתית של שליטה עצמית והכרעה עצמית. משחק המלים המצוי בפרקי אבות, שמוציא סמוכין בין המושגים חרות ו"חירות", מוצא כאן את הסברו. הציות להלכה, שמלמדת אותנו להשתלט על עצמנו, עושה אותנו לבני חורין.

עלי להסתפק בדוגמאות אלו. אני מקווה שבינתיים נתברר לכם עד כמה הסיור שלנו שייך לנושא שעסקנו בו. אם נכונה הנחתי, שההלכה היא הכוח המחנך של העם היהודי

אתר דעת - מכללת הרצוג

די, ואם נכון הדבר שרצוננו להתחיל את מפעל בניין הארץ בנסיון לעצוב טיפוס של אדם יהודי מכל הטיפוסים השוריים שהגיעו מארצות ההתבוללות – יש בזה תביעה גם ליהודי שאיננו דתי לקבל את מרותה של ההלכה. אף על פי כן אני חוזר ומדגיש, שלא לנושא זה מוקדשת הרצאתי. אילו עסקתי בזה, הייתי מעמיד במרכז את אופיה החינוכי של ההלכה, מכניס שורה של גורמים שיש בהם כדי להעיד על קבלת עול מצוות, ופותח בויכוח עם הנימוקים שכנגד. היום עלי לענות על השאלה – מה נותנת ההלכה ליהודי שאיננו דתי. נדמה לי שלאחר הסיור שערכנו ניתן לענות עליה. אם יהודי זה מוכן לקבל עליו עול תורה ומצוות, הרי על ידי כך הוא משלים את מלאכת החינוך, שתחילתה הכרת החומר והמשכה – עיצוב השקפת עולם. באופן זה גם יהודי שאינו דתי עשוי להגיע לכלל הכרה, שהוא עצם מעצמיו של הציבור כולו, וכי על ידי ההתמזגות אתו הוא מסייע ליצירת עם אחד מאבק עמים.

אפשר לחלוק על כך ולהגיד, שקבלת עול ההלכה על ידי יהודי שאיננו דתי יש בה משום צביעות. נימוק זה מתקבל על הדעת במידה שמדובר על שטח דתי לחלוטין. איש לא יראה צביעות בזה, אם יהודי יקבל עליו שמירת מועדים ותעניות, ולו גם בגלל תוכנם הלאומי בלבד. איש לא יחשוב לצביעות, אם אותו יהודי יקבל עליו הלכות מאכלות אסורות ושמירת טהרת המשפחה. בשום פנים אין זו צביעות אם יהודי יקבל עליו שמירת שבת כהלכתה, כדי שיהיה לו חלק באושר הצפוי מהתחדשות האדם ביום זה ועוד כאלה הרבה. אם, דרך משל, אדם סבור שאינו יכול להוציא תפילה מפיו, משום שהוא עד כדי כך לא־דתי (או נדמה לו שהוא כזה) שאינו רשאי לעשות זאת – ינסה לפחות לתת לכוח המחנך שבתפילה להשפיע עליו, על ידי כך שיעיין בנוסח התפילה ויקרא בו. כבר הראיתי למעלה בשורה של דוגמאות עד היכן גדול הערך החינוכי של התפילה. אף על פי כן הרשוני לבסוף להביא עוד דוגמא אחת. שלש פעמים ביום אנו אומרים "עלינו לשבח לאדון הכל" ומודים לבורא על שלא שם חלקנו כגורלם של שאר העמים. האם תארתם לעצמכם את הגד־לות שברעיון זה? עם שהוא נרדף, נהדף ונרמס במשך

אתר דעת - מכללת הרצוג

מאות שנים איננו קובל על גורלו, איננו מתקנא בגורל רודפיו, אינו נכסף לכך שגורלו יימנה בין הרומסים והרודפים. על אף הכל הוא מרוצה להיות עם שמעדיף צדק על כוח, אם כי הוא עצמו נדון להיות אומלל כל עוד יד הכוח על העליונה. מוטב לשאת גורל זה מתוך ידיעה ברורה שאתה משתייך למחנה הלוחמים הנצחיים למען הצדק והחרות, מאשר לקנא בעמים שגאוותם על רדיפת חלשים וכוחם ברמיסת נקיים מתוך שכרון של הרגשת הכוח. אלמלא הובעה בהמשכה של תפילת "עלינו" האמונה שמצב זה הוא בן-חלוף ויום יבוא והרשעה כולה תכחד מעל פני האדמה ודעת אלוהים תהיה נחלת הכל – עלולה היתה לחנך להשקפה שהיא בלתי יהודית כלל וכלל. מאמינים אנו שיבוא היום ובו יכירו וידעו כל יושבי תבל את אחדות האל ויחודו. הוסיפו על כך את הרעיון "לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה בן-חורין להפטר ממנה" ואת התפיסה היהודית, שחייב אדם לעשות את שלו כדי שאלוהים ישלים את פעולתו ותבינו, שתפילה זו ("עלינו") היה בה כדי לתת לנו כוח לעמוד ברדיפות שירדו עלינו במשך מאות שנים לא כאנשים ששקועים בזוהמה, אלא כמי שמכירים בערכם ובעתידם, עד יבוא יום ויקחו עתידם בידיהם. לא אפריז אם אומר, שאלמלא שבת ו"עלינו" לא היה העם היהודי נשאר בחיים. אם רצונכם בדוגמאות נוספות המעידות על כוחה החינוכי של התפילה – אהיה מוכן להביאן לפניכם בפעם אחרת. הפעם דיני במה שאמרתי.

עכשיו הרשוני ואסיים. הבטחתי לכם להשיב תשובה על השאלה: "מה נותנת דת ישראל ליהודים לא-דתיים?" מדברי תבינו שהתשובה תלויה במידה מרובה באותו יהודי לא-דתי גופו. אם יסכים למזג עצמו ואת הקרובים לו עם רוח העם – עשויה דת ישראל להעניק לו הרבה. היא יכולה לתת לו את הידיעה הפנימית על רוח העם, היא יכולה לסייע לו בבניין השקפת עולם שתהיה נובעת ממעמקי רוח העם היהודי, היא יכולה לתת לו חינוך שיביא לעיצוב טיפוס יהודי, שנראה לו כאידיאלי לפי מהותה של היהדות, ולא רק כפי שהטיפוס היהודי היה בעבר. כל זה מסייע להקמת הגשר שעליו דיברתי בראשית

אתר דעת - מכללת הרצוג

הרצאתי. לעולם לא יהיה ביכולת הדת לתת ליהודי לא־דתי מה שהיא נותנת ליהודי דתי: הרגשת האחדות עם הנצחי והמוחלט, הדחיפה לפעולה שנובעת מתוך צוו על־יון, הכרת ההשתייכות לאלה שהוטל עליהם בפעולה ובמחשבה להורות את דרך אלוהים עלי אדמות ולהדריך בה את עצמו ואת אחרים. הדת לא תוכל לתת ליהודי זה את ההרגשה שהיא נחלתו של היהודי הדתי ברגעים הקדושים ביותר. אבל אם לאחר שבכוח רצונו ייצור לו חיים בהתאם לעקרונות שציינו, ירצה ברגע מסויים לעשות לו חשבון הנפש — למרות הכל תהיה לו הרגשה שאפשר לבטאה בפסוק: "כי שרית עם אלוהים ועם אנשים ותוכל".